UTANÇ VERİCİ BİR EYLEM

A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility [Utanç Verici Bir Eylem: Ermeni Soykırımı ve Türk Sorumluluğu Meselesi] X + 484 sayfa
Yazar: TANER AKÇAM, Türkçeden İngilizceye çeviren: PAUL BESSEMER,
2006 New York, NY: Metropolitan Books. ISBN 0-8050-7932-7

ERMAN ŞAHİN

Giriş

Ermeni Meselesini ele alan bu kitap, yazarın 1999 yılında "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu"[1] başlığı ile Türkçe yayınlanmış eserinin gözden geçirilmiş İngilizce çevirisidir. Kitap özellikle yurt dışında birçok yazar ve araştırmacı tarafından beğeni ve memnuniyetle karşılanmış, ayrıca 2007 Minnesota Kitap Ödülü'ne de layık görülmüştür. Çoğu zaman "Ermeni Soykırımı"nı kabul eden ilk Türk bilim adamı olarak onurlandırılan sosyolog Taner Akçam, kitabının önsözünde "siyasi merkezde planlama olmadan" eylemlerin bu boyutta gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu ileri sürmektedir (s.7).

Kitabın farklı bakış açılarını ortaya koyması ve çok boyutlu bir tartışma zemini hazırlanmasına katkıda bulunması bakımından memnuniyet verici olarak karşılanması gerekirse de, yazarın ele aldığı konuya ne derecede bilimsel katkıda bulunduğu tartışılmalıdır. Ciddi olarak revize edilmiş olmasına karşın, eserdeki hatalar ve çelişkiler zinciri çalışmayı lekelemekte ve Ermeni araştırmacı Vahakn N. Dadrian'ın önceki bulgu ve iddialarının etkisi Akçam'ın eseri boyunca kendini göstermektedir. Ayrıca yazarın kullandığı kimi kaynakları yeterince iyi kavrayamaması, bunları eksik ve hatalı kullanması, eseri daha da sorunlu hale getirmektedir. Bu bakımdan eserin katkısının sınırlı olduğu görülmektedir.

Kitap üç ana kısımdan oluşmakta; birinci kısım Osmanlı Devleti'ni ve gayri-Müslim tebaayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti dönemini ve Türk milliyetçiliğini ele almaktadır. İkinci kısımda yazar, "soykırım" olarak adlandırdığı tehcir kararına giden olaylar zincirini ve bunun akabinde neler olduğunu incelemektedir. Üçüncü kısım ise 1915- 1916 olayları sırasında işlenmiş suçlara dair yürütülen soruşturma ve yargılanmalara ayrılmıştır.

Yazar 1894–1896 olaylarını işlerken Ermeni devrimci grupları tarafından gerçekleştirilen ve Müslümanların Ermenilere saldırmalarında önemli bir etken olan Ermeni provokasyonlarından bahsetmemektedir. Daha sonra farklı bir konuyu tartıştığı bir bölümde buna dair tek bir örnek vermekteyse de (s.63), yazarın buradaki amacı bu tür kışkırtmaların olayların akışını nasıl etkilediğini belirtmek değil, Türk tarih yazımının bu konuyu nasıl ele aldığına dikkat çekmektir.

Akçam eserin 59. sayfasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın "Ermeni Soykırımı"nın gerçekleştirilmesinde doğrudan rol oynadığını ileri sürmekte ve bu iddiayı kitap boyunca

sıkça tekrar etmektedir. Ne var ki bu iddianın geçerliliği konusunda ciddi itirazlar mevcuttur.[2] Ayrıca, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yapısını ve hedeflerini ele alırken (s.96–97), Akçam, Eşref Kuşçubaşı'na ait olan bir ifadeyi yanlışlıkla Cemal Kutay'a atfetmektedir.[3]

Yazar, Müslüman muhacirlerin etkisini işlerken de gelişigüzel ve hatalı bilgiler vermeye devam etmektedir. Yazara göre "1878–1904 yılları arasında, sadece Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere 850.000 muhacir yerleştirilmiştir" (s.87). Oysa konu üzerine birincil belgelere dayanarak hazırlanmış çalışma bu muhacirlerin büyük çoğunluğunun Doğu Anadolu dışındaki vilayetlere iskân edildiğini göstermektedir.[4] Ayrıca muhacirlerin önemli sayılarda iskân edildiği Aydın, Hüdavendigar [Bursa], Edirne gibi Batı vilayetleri Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler olarak tanımlanamazlar.

Yazarın Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişi ve bununla hedefledikleri üzerine yaptığı değerlendirmeler de oldukça basite indirgenmiş bir çerçevede ele alınmış oldukları için sorunlu durmaktadır. Akçam'a göre "İttihatçılar savaşa girmek için çok yoğun çaba harcamışlardır" (s.112). Aslında İttihatçılar savaşa girmekten ziyade Almanya ile ittifak kurmaya çaba harcamışlardır. Bu ittifak sayesinde imparatorluğu içinde bulunduğu siyasi tecritten kurtarmayı hedeflemişler, aynı zamanda silahlı eylem için Alman baskısına yenik düşmeden önce savaşa fiilen girmeyi de mümkün olduğunca ertelemeye çalışmışlardır. Osmanlı'nın savaşa girişini ele alan bilimsel bir çalışmanın yazarı olan Mustafa Aksakal'ın da belirttiği gibi "Osmanlı liderleri ya tamamen savaşın dışında kalmayı ya da savaşa ancak son safhalarında girmeyi umuyorlardı, fakat Almanya ile kurdukları ittifakı korumak için de aynı derecede duyarlıydılar."[5] Akçam ayrıca savaşa girerek İttihatçıların "Panturanist ve Panislamist amaçlarını" takip etmeyi hedefledikleri ve "özellikle Balkanlarda kaybedilmiş toprakları geri kazanma ve Hıristiyan topluluklardan intikam alma" peşine düştüklerini ileri sürmektedir (s.112). Akçam özellikle Balkan savaşları sonrasında ortaya çıkan intikam hisleri üzerinde epey durmakta ve "Ermenilerin öldürülmelerini haklı göstermek için kullanılan bu türden hislerdir" sonucuna varmaktadır (s.117).

Bir Balkan ittifakı oluşturmak için Yunanistan'la müzakerelerde bulunan[6] ya da Bulgaristan ile sadece barışmakla ve ittifak kurmakla kalmayıp, bir de savaşa kendi tarafında girebilmesini sağlamak için toprak tavizinde bulunan[7] Osmanlı yönetiminin nasıl olup da Hıristiyan topluluklardan intikam almanın ya da Balkanlarda kaybedilmiş toprakları geri kazanmanın peşine düştüğü hayli merak konusudur. Balkan Savaşlarının yıkıcı sonuçlarının birçok kişiyi acı hatıralarla ve duygularla bıraktığından hiçbir kuşku olmasa da, Osmanlı liderlerinin Akçam'ın ileri sürdüğü gibi basit ve duygusal ideallere kapılarak hareket ettiği oldukça şüphelidir.[8] Feroz Ahmad'ın da işaret ettiği gibi İttihatçılar "toprak bütünlüğünü garanti altına almak ve egemenliği korumak esas hedefi" ile yola çıkmışlardır ve "zaten oldukça masraflı bir macera olduğu ortaya çıkan Makedonya'nın geri kazanılması" söz konusu değildir.[9]

Akçam 1914 yılında salıverilen hükümlülerin rol ve faaliyetleri üzerinde de durmakta ve kendi yorumunda bu mahkûmların "Ermeni Soykırımını gerçekleştirmek için İstanbul'da eğitildiklerinden" bahseden kaynaklara değinmektedir (s.136). Öte yandan Akçam "Kırıma ilişkin esaslı kararların 1915 Mart'ında İstanbul'da İttihat ve

Terakki Cemiyeti bünyesinde alınmış" olma ihtimalinin oldukça kuvvetli olduğunu ileri sürmektedir (s.152). Ne var ki Akçam, (kendi verdiği tarihten yargılamak gerekirse) ortada henüz bir kırım kararı yokken, 1914 yılında bu mahkûmların nasıl olup da 'soykırım'ı gerçekleştirmek için eğitilebilecekleri sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Bu, kitabın bol miktarda içerdiği çelişki ve tutarsızlıkların sadece bir örneğidir. Bununla birlikte, kitabın farklı bir bölümünde Akçam'ın İttihatçıları suçlu göstermek için başvurduğu (s.165) eski Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey'in Yozgat Davası'nın 11. oturumunda vermiş olduğu ifadeye bu konuda hiç değinmemesi de oldukça ilginçtir. Savıcının kendisine "Harb-i Umûmî'ye girdiğimizde habshânelerden eli silah tutanlardan bir çete teşkil edilmişdi. Bunun Ermeniler hakkında olması ihtimali vardır, acaba böyle midir?" şeklinde yönelttiği soruya Cemal Bey'in cevabı "Bunlar Ermeniler için çıkarılmış değildir, hatta bu katillerden tekrar edebsizlik edenlerin telgraf direklerine asıldığını işidiyordum" olmuştur.[10]

Akçam ayrıca kullandığı kaynak ve materyallerde oldukça seçici davranmaktadır. Örneğin, sadece Papaz Johannes Lepsius gibi oldukça taraflı bir yazarın eserine dayanarak, Enver Paşa'nın "[Sarıkamış] yenilgisinden hemen sonra, savaşta Ermeni askerlerinin gösterdiği fedakârlık ve kahramanlıktan dolayı Ermeni Patriği'ne teşekkür " ettiğini iddia etmekte (s.143) ve bu iddiayı Ermenilerin gösterdikleri fedakârlıklara dair Alman konsoloslarının raporlarına atıfta bulunarak desteklemeye çalışmaktadır (s.143–144). Fakat yazarın başka bir meseleyi tartıştığı 197. sayfada Alman konsolosların "Kafkas seferi sırasında, Osmanlı Ordusundaki Ermeni askerlerin silahlarını Türklere karşı çevirdiğini" rapor ettiklerini okumaktayız. Buradan hareketle Enver Paşa'nın "Osmanlı Ordusundaki Ermeni askerlerin silahlarını Türklere karşı çevirdikleri" bir Kafkas seferinden sonra böyle bir teşekkürde bulunması oldukça uzak bir ihtimal gibi durmaktadır.

Akçam'ın kullandığı kaynakları ve Osmanlı tarihini yeterince kavrayamaması, yaptığı açıklamaların değerini oldukça düşürmekte ve tartışmalı hale getirmektedir. Örneğin, 1915 Mart ayında 'soykırım' olarak tanımladığı kararın alındığını ifade etmekte ve elde bu iddiayı destekleyen başka bilgilerin mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Kanıt olarak Enver Paşa ve Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey arasında geçen bir konuşmaya atıfta bulunmaktadır:

> [Soykırım için] kararın Mart ayının sonlarında, Çanakkale seferinin kritik günlerinde alındığına ve bunun Almanlarla da konuşulduğuna dair elimizde başka kanıtlar da vardır. Çanakkale savaşı şiddetle devam ederken, Enver, Hüseyin Cahit'e Ermeni tehdidine çözümün onları bulundukları yerlerden "kaldırarak başka yerlere göndermek" olduğunu belirtmiştir (s.152).

Akçam'ın 'soykırım' kararının kanıtları arasında sunduğu ve Mart ayında gerçekleştiğini iddia ettiği Enver Paşa ile Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey arasında cereyan eden bu konuşma, Hüseyin Cahit Bey'in hatıratında yer almaktadır. Hüseyin Cahit Bey, bu konuşmayı aktarmadan hemen önce Çanakkale'ye bir gezi gerçekleştirdiklerini ve ilk defa bu gezi sırasında Enver Paşa ile Ermeni meselesini konuştuklarını belirtmiştir.

Ayrıca Hüseyin Cahit Bey anılarının daha önceki bir kısmında "Savaş sırasında, müttefik donanması Boğaz'a saldırıp yenildikten ve bunun ardından *Çanakkale'de kara saldırıları geliştikten sonra*, Enver'le birlikte Çanakkale'ye gitmiş, oradaki savaş alanlarını görmüştüm" diyerek bu gezinin Müttefiklerin Çanakkale çıkartmasından sonra gerçekleştiğini aktarmaktadır[11] ki bu çıkartmanın 25 Nisan 1915'de başladığı evrensel olarak bilinmektedir. Farklı kaynaklardan da gezinin tam olarak ne zaman yapıldığını çıkartmak mümkündür. Çanakkale cephesinde bulunan Esat Paşa anılarında 29 Haziran 1915'de Enver Paşa ve Şehzade Faruk Efendi'nin beraberinde "İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) olduğu halde cepheyi ziyaret ettiğini, birlikte 19. Fırka karargâhına gittiklerini" belirtmektedir.[12] Dolayısıyla Akçam'ın verdiği tarihten üç ay sonra gerçekleşen söz konusu konuşmayı Akçam'ın kendi kurmuş olduğu "Mart 1915" teorisini desteklemek için kullanması vahim bir hatadır. İkinci ve daha da önemli bir nokta ise, bu konuşmanın tamamı değerlendirildiğinde bunun bir "soykırım kararı" kanıtı olarak kullanılamayacağı hususunun gayet açık olduğudur. Hüseyin Cahit Bey bu konuşmayı aşağıdaki şekilde aktarmaktadır:

> Ülkenin savaş içinde önemli bir Ermeni sorunuyla karşılaştığını ilk kez Çanakkale'ye gittiğimiz zaman Enver'in ağzından işitmiştim. Kafkas Cephesindeki olaylardan söz ettiği sırada Ermenilerin aldatmaları yüzünden ordunun çektiği zorluğu uğradığı ziyanları ve düştüğü tehlikeyi anlatıyordu… Enver bu tehlikenin önünü almak için, Doğu illerindeki bütün Ermenileri yerlerinden kaldırarak başka yanlara göndermek gereğine inandığını söylüyordu… Bununla birlikte, dedi. Ülkede çalışacak kol gereklidir. Bu Ermenilere bir şey yapılmayarak, zarar vermeyecekleri yerlerde yerleştirilmeleri sağlanacaktır, [dedi.][13]

Yazar burada, hem söz konusu konuşmayla ilgili olarak ciddi bir kronolojik hata yapmakta ve yanlış bir tarih vermekte, hem de konuşmadaki bir sözü saptırarak ve eksik kullanarak metindeki anlamı değiştirmektedir. Daha net bir ifadeyle belirtmek gerekirse bu konuşma ne 1915'in Mart ayında gerçekleşmiştir, ne de bir "soykırım kararı" belirtisidir.

Akçam'ın tarafgir tutumu ve seçici kaynak kullanımı, mütareke sonrasında Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde görülen davaların tutanaklarını kullanımı değerlendirildiğinde daha açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Dönemin çeşitli gazete ve yayınlarında aktarılan mahkeme tutanakları, birbirleriyle her zaman uyuşmamakta ve hatta bazen ciddi çelişkiler ihtiva etmektedir. Örneğin, yazarın Miralay Şahabettin'e atfettiği, güya Miralay Şahabettin tarafından Yozgat Davasının 8. oturumunda yapılan itiraf (s.200), aynı oturumun tutanaklarını aktaran iki ayrı gazetede bulunmazken[14], diğer bir üçüncü gazete de aktarılanlarla çelişmektedir.[15] Orijinal tutanakların yokluğunda hangi versiyonun doğru olduğunu saptamak pek mümkün değilse de, Akçam'ın diğer ilgili materyalleri göz ardı etmesi kitaptaki söz konusu bulgularına gölge düşürmektedir. Akçam ayrıca Yozgat Davasında dinlenen şahitlerinin çoğunluğunu Müslüman ve Türklerin oluşturduğunu ileri sürmekte ve bu şahitlerin sanıkları suçlayıcı ifadeler verdiklerini belirtmektedir (s.179–180). Hâlbuki mahkeme boyunca dinlenen 27 şahitten

sadece yedi tanesi Türk idi ve bunlardan üçü sanıkların lehine ifade vermiştir. Geriye kalan şahitler arasında ise 17 Ermeni, 1 Rum ve (savaş esiri olarak Yozgat'ta bulunan) İngiliz ordusuna mensup bir Hindistanlı bulunmaktadır.[16] Bu rakamlar göz önüne alındığında, Akçam'ın şahitlerin çoğunluğunu Türklerin ve Müslümanların oluşturduğu kanaatine nasıl vardığını anlamak oldukça güçtür.

Yazarın Osmanlı Arşiv belgelerini ele alışı da aynı derecede sorunlu görünüyor. Osmanlı Belgeleri ne zaman Akçam'ın iddialarını destekler görünürse, Akçam bu belgeleri gerçek kabul etmekte, öte yandan bunlar kendi bulguları ile çeliştiği zaman bu belgeleri sürekli bir şekilde bir komplonun parçası olarak reddetmektedir. Akçam bu ikili yaklaşımının en çarpıcı örneğini 169. sayfada "büyük bir aldatmaca" olarak reddettiği Dâhiliye Nezaretinden yollanmış bir genel talimatnameyi daha sonra farklı bir konuda iddialarını desteklemek için kullanarak vermektedir (s.204). Benzeri bir şekilde, eski Sadrazam Sait Halim Paşa'nın Ermeni tehcirinde bir rolü olmadığına dair ifadesini önce "ikna edici" bulan Taner Akçam (s.156), daha sonra bu ifadenin samimiyeti üzerine kuşkularını açıklamaktadır (s.263–265).

Yazarın Ermeni kayıpları üzerine yaptığı değerlendirme de maalesef zayıf temeller üzerine oturtulmuş görünmektedir. Yazar, kayıplar üzerine yapılmış "mevcut hesaplamaların" arkasında siyasi hedeflerin yattığını kabul etmektedir (s.183). Bunu söyleyebilen bir yazarın İttihat ve Terakki'ye karşı beslediği koyu düşmanlık ile sivrilmiş bir hükümetin verdiği rakamlara güvenmesi oldukça şaşırtıcıdır. Akçam, Damat Ferit Hükümeti'nin Dâhiliye Nazırı Cemal (Keşmir) Bey'in 800.000 Ermeni'nin öldürüldüğüne dair verdiği rakamı doğru kabul etmektedir. Hatta bunu daha inanılır kılmak isteyen Akçam, bu rakamların Mustafa Arif Değmer tarafından kurulan komisyonun araştırmalarının sonucu olduğunu ileri sürmekte ise de, bu iddiayı destekleyecek herhangi bir kaynak gösterememektedir. Nazır Cemal Bey söz konusu açıklamasında ayrıca İttihat ve Terakki'nin 4 milyon Türk'ü ifna [yok] ettiğini ileri sürmüştür[17] ki aynı İttihat ve Terakki Akçam'a göre katı bir 'Türkleştirme' politikası izliyordu. Bu durumda, Nazırın açıklamalarının arkasında siyasi bir hedefin yatmadığını düşünmek pek tutarlı ve mantıklı bir tutum değil gibi görünüyor.

Yazarın bu rakamı desteklemek için ileri sürdüğü diğer iddiaları da maalesef yanlıştır ve ikna edici değildir. İkinci el bir kaynakta Mustafa Kemal'e atfedilen belirsiz bir ifadeyi kullanan Akçam, Mustafa Kemal'in Nazır Cemal'in verdiği açıklamayı ve rakamları "iftira" olarak tanımladığı bir kaynağı göz ardı etmektedir.[18] Genel Kurmay tarafından yayınlanmış "Büyük Harpte Türk Harbi" adlı kitap Akçam'ın iddia ettiği gibi "l. Dünya Savaşı'ndaki kayıplar üzerine" yazılmamışken, bu kitabın yayınlanması da Akçam'ın iddialarını desteklememektedir. Neticede bu kitap 1926 yılında Paris'te Fransız yazar Maurice Larcher tarafından Osmanlı'nın savaşa katılımı üzerine yazdığı Fransızca eserin tercümesidir.[19] Yusuf Hikmet Bayur Ermeni kayıpları için 800.000 rakamını "doğru kabul etmek gerekir" dememiştir. Aslında Bayur eserinin bir önceki kısmında Ermeni Meselesini ele alırken, Ermeni kayıpları için 500.000 rakamını kullanan Maurice Larcher'ın olaylar üzerine yazdıklarını "Hiç de lehimize olmayan ve *aleyhimizde oldukça mübalagaları kapsayan*" bir yazı olarak nitelendirmiştir.[20] Üstelik Bayur farklı bir eserinde, Nazır Cemal'in açıklamasını Damat Ferit hükümetinin İtilaf Devletlerine

sonsuz yaranma çabalarının "en gereksiz ve çirkin belirtisi" biçiminde nitelendirerek eleştirmiştir.[21]

Akçam Ermeni gönüllülerine atfedilen bazı saldırıların aslında Kürt Hamidiye Alayları tarafından gerçekleştirildiğini ve bunların daha sonra toplumlar arası gerilimi artırmak ve Kürtlerin Ermenilere saldırmasını sağlamak için Ermenilerin üzerine yıkıldığını ileri sürmektedir (s. 199). Bu iddia ilginç olmakla birlikte, yazarın verdiği referansta "Bu konudan bazı romanlarda da bahsedilir" diyerek 1974 yılında yayınlanmış bir romana atıfta bulunmasından (s. 430, not 314) daha ciddi bir kaynak gerektirmektedir.

Yazar özenle seçilmiş birkaç örnek dışında, bölgesel koşullara ve yerel memurların tutumlarına göre büyük farklılıklar gösteren tehcir süreci üzerinde yeterince durmamaktadır. Ayrıca Akçam, Cemal Paşa'nın Ermeniler lehinde göstermiş olduğu çabaları kabul etmekle birlikte bu konuya da yeterince eğilmemektedir.

Akçam'ın iddialarının en önemli kaynağını, doğru olarak kabul ettiği 1919–1920 döneminde görülen Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinin bulguları ve özellikle de Ana Dava'nın iddianamesi oluşturmaktadır. Ancak bu yargılamaların yasal prosedürleri ciddi eksiklikler ihtiva etmektedir ve ulaştıkları bulguların güvenirliği tartışmalıdır.[22] Yargılamalar savaş galibi İtilaf devletlerinin baskısı altında ve imparatorluğun dağılmasını engellemek ve İtilaf devletlerinden daha yumuşak muamele görmek için İttihat-Terakki'ye her türlü suçu yıkmaya hazır olan savaş sonrası Osmanlı hükümetleri tarafından gerçekleştirilmiştir.[23] İddia makamının bu tutumu üzerine yorumda bulunan merhum Tarık Zafer Tunaya müddei umumi vekilinin (savcı) İttihat ve Terakki'yi "Adem'le Havva'nın öyküsünden başlayarak" (her şey için) suçladığına dikkat çekmiştir.[24] Malcolm E. Yapp'a göre "1919 Askeri Mahkemeleri… İttihat ve Terakki liderlerine herhangi bir suçu yüklemeye hevesli bir hükümet tarafından yürütüldükleri için tamamıyla göründükleri gibi değerlendirilemezler."[25] Bu mahkemelerin bulguları üzerine başka saygın yazarlar da şüphelerini dile getirmişlerdir.[26]

Akçam'ın kaynaklarına göre İttihat-Terakki liderlerinden Cemal Paşa "… gerçekten de Ermeni sürgünler için durumu iyileştirmeye çabalamıştır" (s.186). Fakat aynı Cemal Paşa bu mahkemeler tarafından (gıyaben) idam cezasına çarptırılmıştır. Akçam için değerli bir kaynak gibi görünen Falih Rıfkı Atay, kendisini idamdan kurtarmak için bu mahkemelerin üyelerine nasıl "500 lira"dan az bir miktar para verdiğini ve kendisi için idam hükmünün daha yargılama dahi yapılmadan verildiğini anlatmaktadır.[27] Kendisi İttihat-Terakki'ye ve Ankara'daki Milli Mücadeleye koyu bir muhalif olan ve bu mahkeme üyeleri ile Falih Rıfkı Atay'ın durumu için görüşen Refik Halit Karay da, henüz bir yargılama gerçekleşmeden Atay için idam kanaatinin verildiğini doğrulamaktadır.[28]

Akçam'ın bu mahkemeler tarafından yapılan haksızlıkları kabul etmeye dili varmamaktadır. Damat Ferit Hükümeti döneminde yapılan ve davalıların avukat tutma hakkını dahi kaldıran değişikliklerden söz etmemektedir.[29] Aynı şekilde Nusret Bey'e verilen idam cezasındaki "usulsüzlüklerden" bahsetmekte (s.354), fakat bu usulsüzlüklerin neler olduğu üzerinde durmamaktadır. Yazar güvenilmez kaynaklara

atıfta bulunmaktan da geri durmamaktadır. Örneğin, Akçam'ın kullandığı ve 1926'da Mustafa Kemal'le yapıldığı iddia edilen sözde mülakatın (s.345–346) gerçek olmadığı yıllar önce kanıtlanmıştır.[30]

Akçam, konu üzerine uzmanlaştığını iddia eden bir yazar için oldukça fazla somut hata yapmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu 1830'lardan beri "hasta adam" olarak nitelendirilmiyordu, bu terim ilk defa Rus Çarı tarafından 1844 yılında kullanılmıştır (s.27). Sason Kilikya'da değil, Bitlis vilayetindeydi (s.41). Yusuf Kemal Tengirşenk Türkiye Cumhuriyeti'nin değil, Cumhuriyet kurulmadan önce Ankara Hükümeti'nin ikinci Dışişleri Bakanı olmuştur (s.46). Rus Dışişleri Bakanının soyadı Sazanov değil Sazonov'dur. (s.98–99, 213, indeks). Kurt Ziemke tarihçi değil, diplomattı (s.118). Hüseyin Cahit (Yalçın) savaş sırasında Tanin'in editörü değildi, Ocak 1914'te bu görevi bırakmıştır. (s.143). Alma Johansson İsviçreli değil, İsveçli'ydi (s.150). Kayseri, Niğde, Eskişehir vilayet değil, sancaktır (s.177). Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in açıklaması 18 Mart 1919'da değil, ilk defa 13 Mart 1919'da Le Moniteur Oriental gazetesine verilen bir mülakatta yapılmıştır (s.183). Hovhannes Kachaznuni Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı değil, ilk Başbakanıdır (s.198). Van Valisi Cevdet Paşa değil, Cevdet Bey'dir (s.201). Eski Van mebusunun soyadı Avras değil, Arvas'tır (s.201, 326, indeks). Dâhiliye Nezaretinin genel talimatnamesi tüm vilayetlere yollanmamıştır (s.204). Yunanlılar İzmir'i 16 Mayıs 1919'da değil 15 Mayıs 1919'da işgal etmişlerdir (s.279,294). Mustafa Kemal'in meclisteki söz konusu konuşması gizli celsede değil, açık celsede yapılmıştır (s.346,348). Nusret Bey Urfa kaymakamı değil, Urfa mutasarrıfıdır (s.351).

Kitaptaki çeşitli tercüme hataları ayrı bir sorunu ortaya çıkartmaktadır. Örneğin "ekseriyet" kelimesi azınlık değil çoğunluk anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Cemal Kutay'ın bir eserinden alıntılanan "Türklerden gayrı ırk ve milletlerin ekseriyeti teşkil ettikleri yerlerde…" cümlesi[31] Akçam'ın kitabının 97. sayfasında yanlış bir şekilde İngilizceye "Türklerden gayrı ırk ve milletlerin azınlığı teşkil ettikleri yerlerde…" şeklinde tercüme edilmiştir. Başbakanlık kelimesinin İngilizcesi –Başkanlık ya da Cumhurbaşkanlığı anlamına gelen- "Presidential" şeklinde değil, "Office of the Prime Minister" olarak tercüme edilmeliydi (s.467, n. 65).

Ne yazık ki tercüme hataları sadece küçük hatalarla sınırlı kalmıyor. Kitap bazı noktalarda Türkçe orijinalinden oldukça farklı bilgiler veriyor. Örneğin Albay [Miralay?] Seyfi (Düzgören)'nin rolünü işlerken kitabın Türkçe orijinali şu bilgiyi aktarmaktadır:

> Mütareke sonrası, Sabah gazetesi 13 Aralık 1918'de Albay Seyfi'nin, Osmanlı Karargâhındaki Siyasi Şube'nin sorumlusu olarak, Bahaettin Şakir ile yakın işbirliği içinde, Teşkilat-ı Mahsusa eliyle Ermenilerin katledilmesini planlayanlardan olduğunu açıkladı.[32]

Görülebileceği gibi kitabın Türkçe versiyonuna göre bu iddiayı ileri süren Sabah gazetesidir. Fakat kitabın İngilizce versiyonunda bu olay şüpheli bir şekilde Albay Seyfi tarafından yapılmış bir itiraf olarak sunulmuş ve Sabah gazetesinin ilgili sayısı üzerine hiç bir tarih ya da bilgi verilmemiştir:

> 1918 Mütarekesinden sonra Albay [Seyfi] Sabah gazetesinde, Osmanlı Karargâhındaki Siyasi Şube'nin sorumlusu olarak, Teşkilat-ı Mahsusa'yla birlikte ve İttihatçı Bahaettin Şakir ile yakın işbirliği içinde, kendisinin Ermenilerin katledilmesini planlayanlardan olduğunu açıkladı.[33]

Bunun kasıtlı bir tahrifat mı yoksa masum (fakat mazur görülemez) bir tercüme hatası mı olduğu ve hatta bu ciddi hata için kimin sorumlu tutulacağı (tercümanın mı yoksa İngilizce metni tekrar revize eden Taner Akçam'ın mı?) bilinemese de, çalışmanın güvenirliğini daha da zedeleyen bu tür hataların kitaba girmesine müsaade eden Taner Akçam her halükarda sorumluluğu üstlenmek zorundadır.

Kitaptaki çeşitli yazım hataları ve bazı isimlerin yazımındaki tutarsızlıklar çalışmayı daha da lekelemektedir. Bunun yanı sıra mevcut literatür üzerine bilgileri bu kitaba dayanan okurlar, Akçam'ın verdiği hatalı referansları takip ederek Edward J. Erickson'un "*Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913"* (Ayrıntılarıyla Bozgun: Osmanlı Ordusu Balkanlarda 1912–1913) başlıklı titiz eserinin 2003 yerine 1972 yılında basıldığı (s.392, n. 114) ya da "*Genocide and Holocaust Studies*" (Soykırım ve Holokost Araştırmaları) dergisinin 7. cildinin 1993 yerine 1998 yılında yayınlandığı (s.406, n. 78) gibi yanlış fikirlere kapılabilirler.

Tahrif Edilmiş Kaynaklar

Yazarın yaptığı çeşitli hatalar ve sergilediği taraflı tutum göz ardı edildiğinde dahi Akçam'ın kitabıyla ilgili daha ciddi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Kitabını hazırlarken Akçam kullandığı kaynakların içeriğini çeşitli şekillerde tahrif etmiş görünüyor. Aşağıda sunulan sınırlı sayıda örnek okurlara bu konuda fikir vermek açısından yararlı olacaktır.

Eşref Kuşçubaşı ve Celal Bayar'ın Eserlerinde Verilen Rakamlar

Taner Akçam, kitabının Batı Anadolu'da Hıristiyanların tabi tutulduğu sürgünleri ele alan bir kısmında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli üyelerinden Eşref Kuşçubaşı'nın otobiyografik eserine dayanarak "Kuşçubaşı Eşref sadece harbin ilk aylarında 'sürülen Rum-Ermenilerin sayısının… 1.350.000'i bulduğunu iddia etmektedir" diye yazmaktadır. Hâlbuki asıl kaynakta Eşref Kuşçubaşı tarafından verilen rakam Akçam'ın yanlışlıkla verdiği gibi "1.350.000" değil, "1.150.000"dir. Ayrıca Eşref Kuşçubaşı sürülen miktar dememekte fakat 'içeri alınanlardan'[34] bahsetmektedir:

> Ege mıntıkasında ve bilhassa sahillerde yuvalanmış ve kümelenmiş olan 1.150.000 Rum-Ermeni nüfus, daha harbin başlamasından kısa zaman evvel ve harbin ilk aylarında içeri alınmamış olsa idi, Çanakkale müdafaasının bile mümkün olamıyacağı gün gibi aşikar idi.[35]

Akçam bu iddia için verdiği son notta ayrıca şunları belirtmektedir "Kuşçubaşı'nın anılarından geniş bir şekilde yararlanan Celal Bayar da ayrı ayrı şehirler için farklı sayılar verir. Bunların toplamı yukarıdaki toplam sayıyı [1.350.000'i] vermektedir." Fakat Celal Bayar'ın eserinde aktarılan sayıların toplamı okuyuculara söylendiği gibi 1.350.000 değil, bunun yarısına yakın olan 760.000'dir.[36] Ayrıca bu ikinci örnekte Eşref Kuşçubaşı herhangi bir tehcirden ya da sürgünden bahsetmemekte, fakat farklı şehirlerde bulunan nüfus miktarlarına dair rakamlar vermektedir.

Arif Cemil (Denker)'in Anıları

Taner Akçam kitabının Erzurum'daki Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) Kongresini ele alan bir kısmında, kullandığı kaynakta dayanağı bulunmayan iddialar ileri sürmekte ve şunları yazmaktadır:

> Bir belgeden şunları okumaktayız "Erzurumdan çıktıklarını şifre ile bildirdiğiniz eşhas için tertibat-ı lâzıme alınmıştır… Kumandanlık teşkilatımızın serbesti harekâtı hakkında icap edenlere talimatı lâzıme vermelidir." Bu belgenin yazarı, Bahaettin Şakir'in telgrafta bahsedilen "eşhasın yolda yakalanmaları ve imha edilmeleri"ni istediğini doğrulamaktadır.

Hâlbuki Akçam'ın bu iddiası için referans verdiği asıl kaynakta, Arif Cemil (Denker), Erzurum bölge müfettişi Hilmi Bey'in bir mektubundan alıntı yapmaktadır. Mektupta Hilmi Bey şunları belirtmektedir:

> Erzurumdan çıktıklarını şifre ile bildirdiğiniz eşhas için tertibatı lazıme alınmıştır. Herçibadabat onları elde edebilmek için icap edenlere teslimat verdim… Bu husus hakkında bir iki güne kadar haber vereceğimi ümit ediyorum. Kumandanlık teşkilatımızın serbestii harekatı hakkında icap edenlere talimatı lazıme vermelidir.[37]

Arif Cemil, bu mektubu alıntıladıktan sonra mektup üzerine bazı yorumlar yapmakta ve şöyle demektedir:

> Hilmi Bey'in mektubunda iki noktai nazarı dikkati celbeder. Bunlardan birisi Erzurumdan hareketleri Bahaettin Şakir Bey tarafından bildirilen bazı eşhasın yolda yakalanmaları, daha doğrusu imha edilmeleri[dir].[38]

Yukarıdan da görülebileceği gibi orijinal kaynak Bahaettin Şakir tarafından bu eşhasın [kişilerin] imha edilmelerinin istendiğine dair herhangi bir bilgi içermemektedir ve Bahaettin Şakir'e atfedilen tek rol, söz konusu kişilerin Erzurum'dan çıktıklarını bildirmesidir. Dolayısıyla Akçam'ın bu kaynağa dayanarak nasıl "Bu belgenin yazarı, Bahaettin Şakir'in telgrafta bahsedilen 'eşhasın yolda yakalanmaları ve imha edilmelerini' istediğini doğrulamaktadır" sonucuna vardığını anlamak oldukça zor

görünüyor. Daha küçük bir nokta ise Akçam'ın söz konusu belgenin yazarını yanlış tanımlamasıdır. Söz konusu mektubun yazarı Hilmi Bey iken, Akçam'ın atıfta bulunduğu sözde doğrulamayı yapan kişi Arif Cemil (Denker)'dir.

Arif Cemil (Denker)'in Anıları, Başka Bir Örnek

Yazar güya Mart 1915'inde alınmış "soykırım kararı"nı betimlemeye çalışırken iddialarını desteklemek için yine kasıtlı bir şekilde kullandığı kaynağı tahrif etmektedir:

> Ordunun [Teşkilat-ı Mahsusa'yı] kontrolü meselesine ek olarak, Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerinde de esaslı değişiklikler [yapılması] görüşülmekteydi. "Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım [Bahaettin Şakir Bey'in] kendisinde harici düşman kadar dâhili düşmanla da ***uğraşmak*** lazım geldiği kanaatini hasıl etmişti." Bölgedeki Ermeni çetelerinin faaliyetlerine ilişkin belgeler toplamış olan Şakir, bu tehlikeden kurtulma zamanının geldiği konusunda İstanbul'da arkadaşlarını ikna etmeye çalışıyordu.
>
> Kırıma ilişkin esaslı kararların 1915 Mart'ında İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. "Bu müzakerelerde, Bahaettin Şakir Bey'in ülkenin harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfı nazar ederek *sadece* dâhili düşmanlarıyla meşgul olmasına karar verildi." Şakir "dâhildeki Ermenilerle" uğraşmakla görevlendirildi. "Bu müzakereler nihayet tehcir kanununun neşri ile neticelenmişti. Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman, yeni hazırlıklar tamamıyla belirlenmiş bulunuyordu"(s.151–152).

Yukarıdaki uzun alıntıda Taner Akçam tırnak işaretleri içerisinde alıntıladığı metinler ve aktardığı diğer bilgiler için savaş sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet yapmış olan Arif Cemil (Denker)'in anılarına atıfta bulunmaktadır. Ancak Akçam'ın yukarıdaki şekilde aktardığı bu bölüm, orijinal eserde oldukça farklı şekilde geçmektedir:

> Doktor Bahaettin Şakir bey İstanbul'da artık teşkilatı mahsusanın harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olmıya karar vermişti. Çünkü Doktor Bahaettin Şakir bey Erzurumda ve Kafkas cephesinin diğer noktalarında geçirdiği dört beş ay zarfında pek çok hakikatlere şahit olmuştu. Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım kendisinde harici düşman kadar dahili düşmandan da korkmak lazım geldiği kanaatını hasıl etmişti. Dahildeki Ermeniler çete teşkiliyle ordumuzun arkasını tehdit ve hattı ric'atını kesmeye çalışıyorlardı.[39]

> (…) Doktor Bahaettin Şakir bey bunları İstanbul'da İttihat ve terakki merkezi umumisinin dikkati nazarına koyarak orduyu büyük bir tehlikeden kurtarmak için alınacak tedbirleri müzakere ile meşgul bulunuyordu. Bu müzakereler nihayet tehcir kanununun neşri ile neticelenmişti. Doktor Bahaettin Şakir bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamiyle taayyün etmiş bulunuyordu. Fakat gene bu noktalara temas edemeden geçeceğiz. *Çünkü Ermenilerin tehciri meselesi* ***teşkilatı mahsusa mevzuunun büsbütün haricinde kalmaktadır***.[40]

Yazarın bu pasajı kullanımıyla ilgili olarak birkaç ciddi sorun bulunmaktadır:

a) Orijinal kaynakta geçen ve "…dahili düşmanlardan korkmak lazım geldiği"ni belirten ifade, Akçam tarafından "…dahili düşmanlarla *uğraşmak* lazım geldiği" şeklinde değiştirilmiş bulunuyor.

b) Akçam bu kaynağı *"Bu müzakerelerde, Bahaettin Şakir Bey'in ülkenin harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfı nazar ederek sadece dâhili düşmanlarıyla meşgul olmasına karar verildi*" şeklinde ve tırnak içerisinde alıntılamaktadır. Oysa orijinal kaynakta bu olay "Doktor Bahaettin Şakir bey İstanbul'da artık teşkilatı mahsusanın harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olmıya karar vermişti" şeklinde aktarılmaktadır. Yani metinde bahsedilene göre bu konuyla meşgul olmaya karar veren Bahaettin Şakir Bey'in kendisidir ve Bahaettin Şakir Bey'in herhangi bir şeyle meşgul olmasına karar verilen bir müzakere ya da toplantıdan bahsedilmemektedir. Bu sebeple Akçam'ın*"Bu müzakerelerde, Bahaettin Şakir Bey'in ülkenin harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfı nazar ederek sadece dâhili düşmanlarıyla meşgul olmasına karar verildi*" alıntısının Akçam'ın kullandığı kaynakta bir dayanağı bulunmuyor ve söz konusu tahrifat Ermenileri hedef alan resmi bir politika izlenimini yaratmak için yapılmış gibi görünüyor.

c) Benzeri bir şekilde "[Bahaettin] Şakir "dâhildeki Ermenilerle" uğraşmakla görevlendirildi" ifadesinin alıntılanan orijinal eserde hiçbir dayanağı bulunmamaktadır ve "dahildeki Ermeniler" ifadesi tamamen cümledeki genel bağlamının dışında kullanılmıştır. Orijinal kaynakta yer alan söz konusu pasajda sadece tek bir yerde "dâhildeki Ermeniler" ifadesi kullanılmakta ve bu da "Dahildeki Ermeniler çete teşkiliyle ordumuzun arkasını tehdit ve hattı ric'atını kesmeye çalışıyorlardı" şeklindeki Ermenilerin ordu için oluşturduğu tehdide yönelik bir ifadedir. Dolayısıyla alıntılanan orijinal eserde Bahaettin Şakir Bey'in herhangi bir vazife ile görevlendirildiğine dair kesinlikle bir bilgi bulunmamaktadır.

d) Akçam'ın bu kaynaktan "Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman, yeni hazırlıklar tamamıyla belirlenmiş

bulunuyordu" şeklinde bir alıntı aktarmasına rağmen, asıl kaynakta "yeni hazırlıklara" dair hiçbir ibare yer almamakta, fakat yeni bir vaziyetin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu tahrifat da Ermenileri hedef alan ve bunun için de "yeni hazırlıkların" yapıldığı bir politika izlenimi yaratma çabasının sonucudur. Üstelik yazarın Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehcirdeki rolünü göstermek için kullandığı bu kaynaktaki oldukça açıklayıcı bir cümleyi, alıntıladığı metne dahil etmemesi de son derece dikkat çekicidir. Akçam'ın verdiği alıntılara dahil etmediği son kısımda Arif Cemil "*Ermenilerin tehciri meselesi* ***teşkilatı mahsusa mevzuunun büsbütün haricinde kalmaktadır***" demektedir.

Eşref Kuşçubaşı'nın Sözleri

Yazar, soykırım olarak tanımladığı olayların uygulanışını tartışırken, hükümetin birçok üyesinin Parti tarafından yürütülen ve tehcir kararı ile üstü örtülen "soykırım politikasından" haberdar olmadığını ileri sürmektedir. Yazar bu iddiasına kanıt olarak, Ermeni araştırmacı Dadrian'ın yaptığı gibi[41], Eşref Kuşçubaşı ile yapılmış mülakatları göstermektedir:

> Eşref Kuşçubaşı'nın da belirttiği gibi hükümet hiçbir zaman katliamlara ve sürgünlere ilişkin yapılan toplantılardan ve planlardan haberdar edilmezdi (s.156–157).

Akçam'ın kullandığı orijinal kaynakta Eşref Kuşçubaşı kısaca Teşkilat-ı Mahsusa'nın eylemlerinden bahsederken gerçekten de "Bunlar cidden <<gizli>> tutulduğu için kabine azasının bile meçhulü idiler" demektedir. Ne var ki, Akçam'ın Kuşçubaşı'nın sözlerini bu şekilde kullanması ve yorumlaması birkaç sorunu da beraberinde getirmektedir. Birincisi, orijinal eserde ne Ermeni tehcirine veya katliamına ilişkin, ne de Ermenilere ilişkin herhangi bir bahis geçmektedir. İkincisi ve daha önemlisi, Kuşçubaşı bu cümlenin hemen ardından Talat Paşa'nın da Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerinden haberdar olmayan kabine üyelerinden biri olduğunu ve hatta bunu bir "sitem mevzuu" yaptığını aktarmaktadır:

> Bunlar cidden <<gizli>> tutulduğu için kabine azasının bile meçhulü idiler. Hatta çok iyi hatırlarım. Bir gün Talat Paşa, yarı şaka yarı ciddi: "—Eşref Beyefendi… Sizin hükümet teşkilatından bize anlatabileceğiniz haberler yok mu?" demişti. Bunu da, diğerlerinin duymaması için yavaşça kulağıma söylemişti. O tarihte Dâhiliye Nazırı ve iktidarda olan siyasi Fırka'nın tabii reisi sayılan bir zatın dahi, böylecesine sitem mevzuu yapacak kadar mahrem addedilen çalışmaları nelerdi?[42]

Bu bilginin ışığında, Taner Akçam'ın Kuşçubaşı'nın sözlerini bu şekilde yorumlaması ve bu ifadeyle katliamlar arasında ilişki kurma çabaları oldukça sorunlu hale gelmektedir. Aslında Akçam'ın bu yanlış yorumlamasını bir an için doğru kabul ettiğimiz takdirde, Akçam'ın 'Talat Paşa'nın denetimi altında gerçekleştirilmiş soykırım'

tezi tamamen çökmektedir. Çünkü Kuşçubaşı'nın aktardığı bu bilgiye göre Taner Akçam'ın "kırım ve sürgünlerin genel koordinatörü" olarak tanımladığı Talat Paşa'nın sözde koordine ettiği bu örgütün faaliyetlerinden haberinin olmadığı görülmektedir. Açık bir şekilde Taner Akçam yine atıfta bulunduğu metnin genel anlamını hiçe saymakta ve okuyucuları yanıltmaktadır. Bu tahrifat da, okuyucuyu yazar Akçam'ın zaten önceden sahip olduğu bir yargıya götürme isteğinin bir parçasıdır.

Ahmet Refik (Altınay)'ın Kitabı

Akçam kitabında çetelerin katliamlardaki rollerini ele aldığı bir kısmında şunları yazmaktadır:

> Ahmet Refik Adana'ya 30–40 km mesafedeki Pozantı'da katliamların düzenleyicilerinin "Kafkasya'ya gönderilmiş çetelerden yeniden örgütlenmiş" olduklarına dair ifade vermiştir (s.158).

Burada ilk olarak belirtmek gerekir ki Ahmet Refik (Altınay) herhangi bir yere ifade vermemiş, fakat bir kitap yazmıştır. Pozantı'nın, ya da genel olarak Kilikya bölgesi katliamların gerçekleştiği yerler arasında olmamasının yanı sıra,[43] Ahmet Refik de, Akçam'ın atıfta bulunduğu kitabında "katliam" kelimesini kullanmamakta fakat katliam ile sonuçlanıp sonuçlanmadığını belirtmeden Pozantı'da "çetelerin hücumundan" bahsetmektedir:

> Ermenilerin en ziyade korktukları Pozantı idi. Orada, çetelerin hücumu kalblerini titretiyordu. Bunlar hangi çetelerdi? İttihat hükümetinin Turan siyaseti, İslam ittihadı namına Kafkasya'ya gönderdiği çetelerdi.[44]

Öyle görünüyor ki yazar "hücum" ve "katliam" kelimelerini değiştirmekten ve okuyucuda yanlış izlenimler bırakmaktan rahatsızlık duymuyor.

Eski Bayburt Kaymakamı Nusret Bey'in İfadesi

Çoğu kez Akçam'ın yazdıkları ile kullandığı kaynakların içerikleri karşılaştırıldığında arada çok büyük farkların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun başka bir örneğini kitabının, "kırım emirleri" olarak tanımladığı emirleri ele alan bir kısmında veren Akçam, bu konuda şöyle yazmaktadır:

> Savaş sonrası [gerçekleştirilen] yargılamalarda mahkûm edilen Bayburt Kaymakamı Nusret, hiçbir Ermeni'nin *hayatta bırakılmaması* ve bu emre uymayanların da idam edileceği yolunda İstanbul'dan emirler aldığına dair ifade vermiştir (s.165).

Akçam'ın bu iddiasını dayandırdığı kaynak Bayburt Davası'nın karar suretidir. Fakat burada Akçam'ın atladığı birkaç detayı kısaca açıklamak gerekmektedir. Bilindiği

gibi tehcir ne yazık ki büyük acılara sebebiyet vermiştir. Bayburt Mal Müdürü Ovakim Efendi de tehcire tabi tutulma korkusu ve paniği ile Bayburt'ta ailesi ile birlikte intihar etmiştir. Savaş sonrası kurulan askeri mahkemelerde Bayburt Davası da görülmüş ve mahkeme eski Bayburt Kaymakamı Nusret Bey'i Ovakim Efendi'nin intiharından sorumlu tutmuştur. Fakat Nusret Bey kendisin bu intiharda bir rolü olduğunu reddetmiş ve savunmasında şunları belirtmiştir:

> Ma aile intihar eden Mal Müdürü arz eylediğim vecihle devr için tehcirden tehir edilmiş bir müddet sonra Mahmut Kamil Paşa'nın mülkiye memurlarını idam ile tehdit eden ***ihraç emrini*** jandarma dairesine havale etmekten başka bir kusurum olmadığı halde anılan emrin jandarma dairesinden kendisine tebliğden sonra intihar etmesi…[45]

Fakat Mahkeme verilen kararnamede Nusret Bey'in savunmasını kabul etmemiş ve Nusret Bey'in savunmasında bahsettiği Mahmut Kamil Paşa'nın "ihraç emri" ise kararnamede "güya tehcirden sonra gelen bir emirde hiç bir Ermeni bırakılmaması işar[ı]" şeklinde ifade bulmuştur:

> Nusret Bey ***güya*** tehcirden sonra gelen bir emirde ***hiç bir Ermeni bırakılmaması iş'ar*** ve bırakıldığı taktirde i'dam ile tehdid ve icbar olunduğundan dolayı ma aile intihar eden Bayburt Mal Müdiri Ovakim Efendiyi dahi tehcire tabi tuttuğunu ve binaenaleyh mumaileyhin keyfiyet-i intiharında sun'u dahli olmadığım serd etmekte ise de…[46]

Başka bir deyişle kararnamede "güya tehcirden sonra gelen bir emirde hiçbir Ermeni bırakılmaması iş'ar[ı]" şeklinde ifade edilen emir, Nusret Bey'in savunmasında bahsettiği, (karargâhı Erzurum'da bulunan) 3. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın "ihraç emri"dir. Taner Akçam, kararnamede söz konusu ihraç (sürgün) emri için kullanılmış "hiçbir Ermeni bırakılmaması" şeklinde geçen metni "hiçbir Ermeni'nin ***hayatta*** bırakılmaması" şeklinde değiştirmiş ve söz konusu emrin aslında Erzurum'daki 3. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın "ihraç emri" olmasına rağmen, bunu "İstanbul'dan gelen bir emir" şeklinde sunmuştur. Yazar kullandığı kaynak üzerinde bu şekilde oynayarak tehcir sürecinin aslında bir imha ve soykırım süreci olduğunu kanıtlamaya çabalamaktadır. Yazarın kullandığı kaynaklar üzerinde bu şekilde oynaması kendisinin itibarı ve güvenirliği hakkında ciddi şüpheler uyandırmaktadır. Kaldı ki mahkeme kararnamede böyle bir emrin varlığını reddetmiş ve buna "güya" gelen bir emir olarak atıfta bulunmuştur. Yazarın bu hususu hiç dikkate almayışı da bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

Abidin Nesimi'nin Anıları

Taner Akçam'a göre bazı durumlarda Ermeniler için verildiği iddia edilen "imha emirlerine" uymayı reddeden devlet memurları öldürülmüş ve hatta bir kaymakam'ın oğlu da bunu doğrulamıştır:

> Bazı durumlarda işbirliğine yanaşmayan memurlar öldürüldüler. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi şifahen verilmiş emirlere uymayı reddeder ve emrin yazılı bir nüshasının verilmesini ister. Görevinden azledilip, Diyarbakır'a çağrılır ve yolda öldürülür. Kaymakam'ın oğlu Abidin Nesimi devlet memurlarının ortadan kaldırılmasının… Diyarbakır Valisi Mehmet Reşit tarafından emredildiğini yazmıştır. "Basra Valisi Ferit, Müntefak mutasarrıfı Bedri Nuri, … Beşiri kaymakam vekili Sabit, gazeteci İsmail Mestan" öldürülenler arasında bulunmaktadır. Bu cinayetlerin nedeni açıktır: "***Katliama*** muhalefet edecek kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı…"(s.166–167).

Ne yazık ki devlet memurlarının öldürülmelerini Mehmet Reşit'in emrettiğini yazan, Abidin Nesimi değil Taner Akçam'dır. Abidin Nesimi'nin söylediği Mehmet Reşit'in valiliği döneminde bazı faili meçhul cinayetler işlendiğidir:

> Dr. Reşit Irakta bulunduğu dönemde ve daha sonra Diyarbakır valiliği sırasında faili bulunamayan birçok cinayetler olmuştur. Bunların içinde en önemlileri Basra Valisi Ferit'in, Müntefek mutasarrıfı Bedi Nuri'nin, Lice kaymakamı babam Hüseyin Nesimi'nin, Beşiri kaymakam vekili Sabit'in, gazeteci İsmail Mestan'ın vb. öldürülmeleridir... Bu Çerkez jandarma ekibi ve milis Kürtler olan Bedirhani, Milli ve Karakeçili aşiretleri mensuplarıyla Ermeni tehcirinin gerçekleştirilmesi imkânsızdı. Çünkü bu kadro yağma ve talan kadrosudur. Bu yüzden bu kadro tehciri yapamamış ve onu katliama dönüştürmüştür. ***Yağma ve talanı*** gerçekleştirmeye muhalefet edecek kadronun da tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla bu kadro yukarıda adı geçen kişilerin de tasfiyesini zorunlu görmüştü.[47]

İlk olarak belirtmek gerekir ki yukarıda adı geçenler arasında "Bedi Nuri" yanlış ve yersiz bir örnek oluşturmaktadır. Bedi Nuri Ermeni tehciri başlamadan yaklaşık iki yıl önce 20 Haziran 1913'te öldürülmüştür[48] ve bu tarihte Mehmet Reşit Diyarbakır Valisi değil Rize mutasarrıfı idi.[49]

Abidin Nesimi Diyarbakır Vali Dr. Reşit'in babasının öldürülmesiyle ilgili sorumluluğuna dair[50] ise şunları yazmıştır:

> Babamın öldürülmesi olayında Dr. Reşit'in bir emri var mıdır? Yoksa bu olay onun bilgisi dışında mı olmuştur? Bu soruların cevabını Dr. Reşit'in "Müdafaaname"sinden öğrenebiliriz… Bu "Müdafaaname"sinde Dr. Reşit, babama karşı son derece hürmetkâr olduğunu, vücudunun millete büyük faydalar bırakacağı nitelikte olduğunu, onun öldürülmesine emir vermesinin imkânsız olduğunu yazmıştır. Pek doğaldır ki, babamın bu adla anılan seyyar jandarma müfrezesince öldürüldüğü için Dr. Reşit'e karşı sempatim olamaz.

> Dr. Reşit üzerine araştırmalar yaptım. Dr. Reşit'i sürgün bulunduğu Trablusgarb'daki sürgün arkadaşlarından ve diğer kişilerden, özellikle Trablusgarb valisi Giritli Celal Bey'den soruşturdum. Rahmetli Cami Baykurt da, Celal Bey de onun lehinde şahadette bulunmuşlardır. Dr. Reşit'in iyi niyetli fakat dar görüşlü birisi olduğu kanısındayım.[51]

Taner Akçam'ın bu kaynağı kullanımıyla ilgili olarak çok ciddi iki sorun öne çıkmaktadır:

a) Taner Akçam, Abidin Nesimi'nin hatıratında geçen "***yağma ve talanı*** gerçekleştirmeye muhalefet edecek kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı" cümlesini değiştirerek "***katliama*** muhalefet edecek kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı" şeklinde alıntılamaktadır ki bu Akçam'ın ne kadar rahat bir şekilde kullandığı kaynaktaki kelimeleri çıkarıp, kendi eklediği kelimelerle değiştirerek tahrif ettiğinin başka bir örneğidir. Daha önce bahsi geçen Ahmet Refik örneğine benzer bir şekilde yazar orijinal kaynaktaki "**yağma ve talan**" kelimelerini çıkarıp kendi kelimesi olan "**katliam**" kelimesini yerleştirmiştir.

b) Akçam'ın aksi yöndeki iddialarına rağmen, Abidin Nesimi hiçbir yerde babasının ve söz konusu devlet memurlarının Vali Mehmet Reşit'in emriyle öldürüldüklerini yazmamaktadır, tersine Abidin Nesimi bu soruya cevap bulmak için başka bir kaynağa işaret etmekte ve söz konusu kaynak da (yukarıda görülebileceği gibi) Akçam'ın iddialarına tamamen zıt bir görüşü belirtmektedir. Akçam bir kez daha iddialarını desteklemeyen bir kaynağa yanıltıcı bir şekilde atıfta bulunmaktadır.

İkili Mekanizma

Yazar Ermenilerin korunmasına yönelik Dâhiliye Nezareti telgraf emirlerin bir öneminin bulunmadığını, bunların aslında yabancı büyükelçileri susturmak için yazıldığını ve bu emirlerin daha sonra şifreli emirlerle iptal edildiğini ileri sürmektedir. Akçam "ikili mekanizma"[52] olarak adlandırdığı bu iddiasına zemin oluşturmak için Talat Paşa'nın kişiliği üzerinde de bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır (s.169–170). Yazar, yabancı büyükelçilere gösterilmiş telgrafları bu şekilde açıklamaya çalışırken, benzeri emirleri içeren ve yabancı diplomatlara gösterilmemiş gizli ve şifreli telgrafları açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır.

Akçam'a göre, Falih Rıfkı Atay, Talat Paşa için "bir emri yolladıktan kısa bir süre sonra şifreli tel ile iptal etmek sürekli yaptığı bir iştir" demiştir (s.170). Yazar burada gene kullandığı kaynağın ötesine giderek, referans verdiği kaynakta bulunmayan ifade ve yorumları ekleme alışkanlığının bir başka örneğini vermektedir. Falih Rıfkı'nın aktardığı bu olayın geçtiği kaynakta bunun Talat Paşa'nın sürekliği yaptığı bir iş olduğuna dair hiçbir ifade olmamasının yanı sıra daha önce yollanmış "bir emir"den de bahsedilmemektedir:

> Bir gün [Talat Paşa] yine kalemden çağırtmıştı. Yanında bir müracaatçı vardı: "İzmit mutasarrıfına bir mektup yazınız, Beyfendinin işini mutlaka yapmasını tavsiye ediniz", demişti. Yazıp götürdüm. İmzaladı, adamcağız mektubu aldı ve teşekkür ederek gitti. Biraz sonra nazırın yine beni istediğini söylediler. Gittim:
>
> — İzmit mutasarrıfına bir şifre yaz. Gönderdiğim mektubun bir ehemmiyeti yoktur, diye bildir, dedi.[53]

Yazarın eklemelerinin dışında, bu olay yazarın ileri sürdüğü iddialı tezleri destekleyecek türden de görünmemektedir.

Akçam "ikili mekanizma" iddiasını kanıtlama hevesiyle bir adım daha ileri giderek, Katolik ve Protestanların yerlerinde bırakılmalarına dair söz verilmesine rağmen bunlarında tamamının sürüldüğünü ve bu durumu Osmanlı belgelerinin de doğruladığını ileri sürmektedir:

> 18 Eylül 1915'te Kayseri, Eskişehir, Niğde ve Diyarbakır'dan yollanan telgraflar bu vilayetlerdeki tüm Ermenilerin sürüldüğünü ve hiçbirinin kalmadığını bildirmektedir (s.177).

Yazar'ın kullandığı kaynaklar kontrol edildiğinde aslında durumun pek de böyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kayseri'den gönderilen telgraf "dâhil-i livâda kalan dört bin dokuz yüz on bir neferi asker â'ilesi ve cüz'î mikdârı Protestan ve Katolik bakâyâsı"[54] olan Ermenilerden bahsetmektedir. Niğde'den gönderilen telgraf ise " Livâ dâhilinde Katolik ve Protestan ve Ermeni olmak üzere iki yüz yirmi bir nüfus"[55] kaldığını belirtmektedir. Eskişehir'den gönderilmiş telgrafta ise "Livâ dâhilindeki Ermenilerden *ihrâcı îcâb edenler* yedi bin râddesinde olup kâffesinin sevk edilmiş olduğu arz olunur"[56] denmektedir ki bu da tüm Eskişehir Ermenilerinin tehcire tabi tutulduğu ve Eskişehir'de Ermeni kalmadığı anlamına gelmemektedir. Eskişehir'in Ermeni nüfusu için verilen rakamların 7 bin'in üzerinde olmasının yanı sıra,[57] Taner Akçam'ın kitabında çeşitli iddiaları için kaynak olarak kullandığı Ahmet Refik de Katolik ve asker ailesi mensubu olan Ermenilerin Eskişehir'de kaldığını belirtmiştir.[58]

Sonuç olarak maalesef Akçam atıfta bulunduğu belgeleri yanlış ve yanıltıcı bir şekilde sunmaktadır ve bunlar Akçam'ın iddialarına zıt bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nedenle yazarın "ikili mekanizma" iddiası kötü belgelenmiş ve ikna edici olmaktan uzak durmaktadır.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey

Yazar kimi zaman metni değiştirerek tahrif etmenin dışında kullandığı metinleri eksik vererek kendi tezlerini destekleyecek halde sunmaktadır:

> Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey Meclis-i Mebusan'ın bir oturumunda Ermenilerin kayıklara doldurup daha sonra denize

> döküldüklerine şahit olduğunu söylemiştir: "Ordu kazasında bir Kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. "(s.181).

Akçam'ın gerisini aktarmadığı bu konuşmanın devamında Mehmet Emin Bey söz konusu kaymakam'ın görevinden azledildiğini ve mahkemeye verildiğini aktarmaktadır:

> Ordu kazasında bir Kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. Vali Cemal Azmi'nin de aynı muameleyi yaptığını işittim. Oraya kadar gidemedim. Ordu kazasından dönmeye mecbur oldum. Buraya gelir gelmez meşhudatımı Dâhiliye Nazırına söyledim. O vakit müfettiş gönderdiler ve Kaymakamı azl ettiler. Tahtı muhakemeye aldılar.[59]

Görülebileceği gibi yazar söz konusu konuşmanın sadece kendi tezine uyan kısmını aktarmakta ve gene okuyucular üzerinde yanlış izlenimler bırakmaktadır.

Hüseyin Kazım Kadri

Akçam ayrıca ilgisiz olayları bir araya getirerek de okuyucu üzerinde yanıltıcı fikirler bırakmaktadır. Örnek olarak, yazar Hüseyin Kazım Bey adında iyi niyetli, Ermenilere yardım etmeye çalışan fakat bu konuda yetkililer tarafından güçlüklerle karşılaşan ve Ermenilerin yok edilmesinden korkan bir görevliden bahseden bir Alman raporundan alıntı yapmaktadır (s.186). Taner Akçam bunun hemen arkasından şöyle yazmaktadır: "daha sonra… Hüseyin Kazım anılarında 'yalnız Lübnan'da Hükümetin suikastına kurban giden insanların adedinin 200,000' olduğunu yazmıştır"(s.186). Ancak okuyucuların burada farkına varamayacağı, Hüseyin Kazım Bey'in bu sözlerinin aslında Osmanlı Ermenileri veya Ermeni tehciri ile hiçbir alakası olmadığı gerçeğidir. Hüseyin Kazım, devlet memurlarının yaptığı ve savaş sırasında oldukça yaygın olan yolsuzluklar sonucu yerel halkın düştüğü mağdur ve sefil durumu anlatırken bu sözleri kullanmıştır:

> "Bir ipek yolsuzluğu rezaleti vardı ki bunu hakkıyla tasvire kimse muvaffak olamaz. Almanya'da ve İsviçre'de altın para ile 600 yüz lira tutan her bir balya ipek sahiplerinin elinden bin bir türlü tehditler, tazyikler, küfür ve hakaretler ile 300 kâğıda alındı… Halkın sefaletinden yararlanmak, fukaranın açlığıyla doymak, ölümüyle hayat bulmak, memlekette alışkanlık halini aldı. Ve bu çığırı açan hükümetin büyük memurları oldu. O zaman her tarafta binlerce günahsız adamların, kadınların ve çocukların en feci halde düşüp öldükleri görüldü. Yalnız şu bedbaht Lübnan'da hükümetin suikastına [kötü niyetine] kurban giden zavallıların sayısı 150–200 bine çıkar.[60]

Akçam birbiriyle ilgisi olamayan iki ayrı olayı ardı ardına sıralayarak orijinal kaynaktaki anlamı değiştirmekte ve bir kez daha okuyucularını yanlış yönlendirmektedir.

Ayrıca Hüseyin Kazım Bey'in kullandığı "150–200 bin" rakamının Akçam'ın metninde sadece "200,000" olarak verilmesi de dikkati çeken başka bir husustur.

SONUÇ

Bu incelemede sunulan sınırlı sayıda örnek Taner Akçam'ın konuya yaklaşımının bilimsel, tarafsız ve dürüst olduğu konusunda ciddi şüpheler uyandırmaktadır. Tersine bu durum yazarı zaten kendinde önceden yerleşmiş bulunan fikirleri, kullandığı kaynakları tahrif ederek kanıtlama çabasına iten, aşırı tarafgir bir tutuma işaret etmektedir.

Kitaba ilişkin en önemli sorun Akçam'ın konuyu ele alırken sergilediği dürüst olmayan tutumundan kaynaklanmaktadır ve bu durum Akçam'ın çalışmasına ne derecede itibar edilebileceğine de ışık tutmaktadır. Akçam'ın başka bir yazısında kendisinin de belirttiği gibi "Akademik dünyaya, "acaba alıntılar doğru mu aktarılmış" biçiminde bir kuşkunun egemen olması bilimsel ortamı zehirleyecek en önemli kuşkudur. Karşınızdakinin, elindeki belgeyi tahrif etmeden aktardığına inanmanız, yani akademik dürüstlük, bilimsel tartışmanın olmazsa olmaz ön koşuludur."[61] Bu bağlamda Akçam'ın kendini çeşitli kaynak tahrifatları ile açığa vuran bu dürüst olmayan yaklaşımı, Akçam'ın iddialarının ve vardığı sonucun doğruluğu hakkında ciddi kuşkular doğurmaktadır. Dolayısıyla bir "bilimsel tartışmanın olmazsa olmaz ön koşulu"ndan yoksun olan Akçam'ın bu kitabına ciddi okur ve araştırmacılar büyük bir ihtiyatla yaklaşmalıdırlar.

ERMAN ŞAHİN

NOTLAR

[1] Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na,* Ankara: İmge Kitabevi, 1999

[2] Edward J. Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", Middle East Quarterly, Cilt. 13, No. 3, 2006, s. 67–75; and Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, Salt Lake City, UT: The University of Utah Press, 2005, s. 82–88.

[3] Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul: Tarih Yayınları, 1962, s. 17–18.

[4] Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 207

[5] Mustafa Aksakal, *Defending the Nation, The German-Ottoman Alliance of 1914 and the Ottoman, Decision for War*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, NJ, 2003, s. 150.

[6] Ibid, s.139

[7] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt. 3, Kısım 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 480

[8] Erik Jan Zürcher, "Jön Türkler: Sınır Bölgesi Çocukları", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)*. İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s.153: "1912-1913'te, bu tarihten otuz yıl kadar önce Balkan vilayetlerinde doğmuş olan tüm Jön Türk subay ve memurları, bir anlamda atalarından kalmış evlerini ve yurtlarını kaybettiler. Pek çok durumda aileleri kaçmak zorunda kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde göçmen (muhacir) konumuna düşmüşlerdi. Ancak şaşırtıcı bir şekilde bu durum, Jön Türkler'de eski toprakları kurtarma ya da intikamcılık gibi duyguları geliştirmedi. Tersine aralarından pek çoğunun, kendilerine tamamen yabancı bir ülke olarak gördükleri Anadolu'yu yeni bir anavatan olarak benimsemelerine yol açtı."

[9] Feroz Ahmad, "Review of Germany and the Ottoman Empire 1914–1918, by Ulrich Trumpener", Middle Eastern Studies, Cilt 6, No. 1, 1970, s. 104–105. Ayrıca panturanizm ve panislamism gibi ideolojilerin savaş sırasında Osmanlı siyasetinde ne derecede etkili olduğu konusunda bakınız Michael A. Reynolds, *The Ottoman–Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus 1908–1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Princeton University, NJ, 2003.
[10] Nejdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006, s.256 "İkdam Versiyonu".
[11] Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, s. 207
[12] Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*, İstanbul: MB Yayınevi, 2006, s. 61. Ayrıca bakınız Şaduman Halıcı, "Tanin Gazetesine Göre Çanakkale Geçilmez" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 61, Mart 2005, s.173: "Enver Paşa ise [Çanakkale Cephesine] ikinci ziyaretini 29 Haziran 1915'te yaptı. Bu kez heyet kalabalıktı. Heyette Şehzade Yusuf İzzettin Efendi ve Nuri Paşa, Ayan ve Mebusan üyeleri ile birlikte Tanin Gazetesinden Hüseyin Cahit de bulunuyordu."
[13] Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 233
[14] N. Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, s. 205–208 "Vakit Versiyonu" ve s. 208–211 "Yeni Gazete Versiyonu".
[15] Ibid, s.202–205 "Memleket Versiyonu"
[16] Annette Höss, "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: the Case of Yozgat", Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, London: MacMillan, 1992, s.214.
[17] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cilt 1, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2004, s. 204. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 141–142.
[18] İrade-i Milliye, 2 Ekim 1919, aktaran Hulki Cevizoğlu, *İşgal ve Direniş 1919 ve Bugün,* İstanbul: Ceviz Kabuğu Yayınları, 2007, s. 25.
[19] Maurice Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris: Etienne Chiron; Berger-Levrault, 1926, s. 602: "L'anatolie avait en outre perdu 500,000 mussulmans des vilayets orientaux, victimes ou fugitifs de la guerre; 800,000 Arméniens et 200,000 Grecs, victimes de déportations ou décédés dans les battalions de travailleurs"
[20] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt. 3, Kısım 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 8–9.
[21] Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, cilt 1, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, p. 182.
[22] G. Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, s. 73–82, F. Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları,* Falih Rıfkı Atay, *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul: Bateş, 1998, s. 218–230
[23] Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957, s. 370–373
[24] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler,* cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 674.
[25] M. E. Yapp, "review of *The History of the Armenian Genocide*," by V.N. Dadrian, in *Middle Eastern Studies*, Cilt 32, No. 4, 1996, p. 397.
[26] Andrew Mango, "Minorities and Majorities", *Middle Eastern Studies*, cilt 23, No. 4, 1987, s. 519
[27] F. R. Atay, *Çankaya*, *s.* 219, 223–224
[28] Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul: İnkılâp-Aka Kitabevleri, 1964, s. 195–196.
[29] F. Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları,* s. 258–259; Bayram Akça, "1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in İdamı", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt. 2, Ankara: ASAM, 2003, s. 28; Bayram Akça, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Ermeni Tehciri Nedeniyle Kurulan Divan-ı Harp Mahkemelerinde (Nemrut) Mustafa Paşa'nın Rolü", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt. 1, Ankara: ASAM, 2007, s. 608
[30] Türkkaya Ataöv, *Another Falsification: Statement (1926) Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara: Sistem Ofset, 1988. Mustafa Kemal'in konu üzerindeki fikirlerine dair bakınız İsmet Görgülü, *Atatürk'ten Ermeni Sorunu*, Ankara: Bilgi, 2002.
[31]. C. Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 18
[32] T. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 213
[33] T. Akçam, *A Shameful Act*, s. 125: "After the 1918 armistice, the colonel explained in the daily *Sabah* that, as the officer responsible for the political department in Ottoman military headquarters, in collaboration with the Special Organization and in close coordination with Unionist Bahaettin Şakir, he had been among those who had devised the plan for the murder of the Armenians".

[34] Arada büyük bir fark yok gibi görünse de, Eşref Kuşçubaşı'nın kullandığı "içeri alma" kavramının Taner Akçam tarafından çeşitli yazılarında sürgün olarak değiştirilmesi yanlış anlaşılmalara sebep olmaktadır. Örneğin, Taraf Gazetesi yazarlarından Ayşe Hür sonunda Akçam'a referans verdiği bir yazısında "Teşkilat-ı Mahsusa Şefi Kuşçubaşı Eşref'e göre 1,5 milyon Rum nüfus Adalar'a ve Yunanistan'a kaçırtıldı" demektedir ki Eşref Kuşçubaşı ne 1,5 milyon rakamını verir, ne de Adalar'a ve Yunanistan'a kaçırtmadan bahseder. Söz konusu nüfusun iç bölgelere alındığını belirten Kuşçubaşı'nın verdiği rakam bahsettiği dönem için abartılı olmakla birlikte "Rum-Ermeni" nüfusu kapsar ve 1.150.000'dir. Ayşe Hür'ün söz konusu yazısı için bakınız Ayşe Hür, "*Ermeni Mallarını Kimler Aldı*?" Taraf, 02.03.2008.
[35] C. Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 60
[36] Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, Cilt 5, İstanbul: Baha Matbaası, 1967, s. 1576.
[37] A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa" *Vakit*, Tefrika no: 13, 15 İkinci teşrin, 1933, s. 5. Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997, s. 45–46
[38] A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa" *Vakit*, Tefrika no: 14, 16 İkinci teşrin, 1933 s.5. Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 46
[39] A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa" *Vakit*, Tefrika no: 98, 10 Şubat, 1934, s.5. Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 240
[40] A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa" *Vakit*, Tefrika no: 100, 12 Şubat, 1934, s.5. Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 245–246.
[41] Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, London: MacMillan, 1992, s.300-301.
[42] C. Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa*, *s*. 18
[43] Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*, s. 86, Guenter Lewy, *The Armenian Massacres*,
[44] Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal*, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994, s. 38–39
[45] Savunmasının devamında Nusret Bey şunları ifade etmektedir: "…anılan emrin jandarma dairesinden kendisine tebliğden sonra intihar etmesi ve cihet-i adliyenin soruşturması ve mütarekeye kadar Bayburt'ta kalan Ermeni karısının ve Fırka Kumandanı Mehmet Ali ve Kaymakam Ziya Beylerin ifadeleriyle ispatlı iken bana yüklemeyeceği ve anılan emri ben değil her kim olursa olsun aynı suretle ait olduğu dairelere havaleden başka çare bulunamayacağı ve kendi kendilerine işledikleri bir fiilden dolayı başkasının sorumlu tutulamayacağı tabiidir." Bayram Akça, "*Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, "EK: 3 – NUSRET BEY'İN DİVAN-I HARPTEKİ SAVUNMASI" s.8.
[46] Kararnamenin devamında şu ifadelere yer verilmektedir: "…ise de mumaileyh Ovakim Efendinin aileten Din-i İslamı kabul etmiş olması üzerine tehcirden istisna edilmiş ve bundan sonra da Nusret Bey'in mumaileyhin hanesine giderek kızlarını kendisine vermesi yolundaki talebini red etmesine mebni tehcir ile tazyik etmeye başlamış ve Ovakim Efendi'nin kendilerinin dahi tehcir edildikleri taktirde memleket'de şayi ve mutevâtır olduğu cümle-i şahadatdan olan ve vekaayi-i feciaya ma'ruz kaldıktan sonra katl ü imha edilecekleri mülahazasına mebni kendisi ile iki erkek oğlunun şaiben ve zevcesi ile hemşiresinin mesmûmen intihar eylemiş oldukları su-ret-i cereyan-ı muhakemeden anlaşılmasına." İddinamenin tam metni için bakınız Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, cilt 3, Ankara: Mars Matbaası, 1968–1969, s. 797-801. Ayrıca bakınız B.Akça, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*: "EK: 2 – DİVAN-I HARB-İ ÖFRİ'NİN NUSRET BEY HAKKINDAKİ İDAM KARARI" s.5.
[47] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden,* İstanbul: Gözlem, 1977, s.39–40.
[48] A. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, cilt 3, s.641. Bu hususa dikkatimi çeken Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ali Birinci'ye teşekkürlerimi sunarım.
[49] Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray, Hayatı ve Hatıraları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s.21
[50] Bu makale öncelikle Taner Akçam'ın kaynakları nasıl kullandığını ele aldığı için Dr. Reşit'in sorumluluğu meselesi bu makalenin kapsamı dışında kalmaktadır. Bu konuda bakınız, Mithad Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, s. 56–59.
[51] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s. 45–46
[52] Taner Akçam'ın bu iddiasını desteklemek için öne sürdüğü bulguları Amerikalı bilim adamı Guenter Lewy de "zayıf" olarak nitelendirmektedir. Bakınız *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, *s*. 112.
[53] Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Bateş, 1981, s. 24–25
[54] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)* Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995, s.94
[55] *Ibid,* s. 97

[56] *Ibid,* s.96
[57] Osmanlı resmi istatistiklerine göre Eskişehir Ermeni nüfusu 8,807 iken İngilizlerin tarafsız olarak kabul ettiği rakamlara göre 10.000'dir. Karşılaştırmalı rakamlar için bakınız Meir Zamir, "Population statistics of the Ottoman empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, cilt. 17, No. 1, 1981, s. 100,104.
[58] Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal,* s. 43: "Eskişehir'de Katoliklerden ve Asker ailelerinden başka Ermeni kalmamıştı."
[59] Konuşmasının devamında Mehmet Emin Bey Vali Cemal Azmi Bey'e ilişkin şunları söylemektedir: "Fakat Vali hakkında bir şey yaptıramadım. Belki üç sene de uğraştım fakat olmadı." Burada şahit olunmuş bir olay ile söylenti arasındaki fark da gözetilmelidir. Bunun dışında Mehmet Emin Bey aynı oturumdaki konuşmasında Samsun'da Rumlara karşı şiddet eylemlerine girişen bir mutasarrıf hakkında Rum mebus Kofidi Efendi ile birlikte Talat Paşa'ya şikâyette bulunduklarını ve Talat Paşa'nın mutasarrıfı ertesi günü azlettiğini aktarmaktadır: "Kofidi efendi ile beraber buraya gelip Talat Paşa'ya söyledik. Bunun üzerine mutasarrıfı ferdası [ertesi] günü kaldırdı." *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima senesi 5, Cilt 1. s. 300
[60] Hüseyin Kazım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul: Hikmet 1992, s. 204–205.
[61] Taner Akçam, "Bir Kitap ya da Cinayetin Anatomisi," *Birikim*, sayı 191, Mart 2005 http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=261&dyid=4080